

двох років не повертав їй борг, за що був постійно переслідуваний Яворською. Для того, щоб позбутись небажаної кредиторки, Дружковський переконав усіх сусідів, що саме Яворська є причиною посухи. Для дворянки влаштували випробовування на березі р. Збруч, її попередньо роздягнувши, зв'язали особливим способом (великий палець правої руки прив'язали до великого пальця лівої ноги, і так навхрест). Потім між зв'язаними частинами тіла була протягнута мотузка, і Яворську прийняли опускати у річку і підіймати. Оскільки дворянка тонула, з неї зняли підозри [1, с. 27].

Тому, не можна заперечити, що на території Поділля не відбувалось жорстоких покарань, спалювання чаклунів чи відьом, підозрюваних в спричиненні шкоди населенню чи господарству. Проте ці дії носили не правовий статус, а швидше як розправу самої власне громади. Самосуди чинились не часто, проте вони були наслідками панічного страху перед страшними хворобами і смертями своїх близьких. В час вирування епідемій чи катаклізмів, населення було абсолютно переконано, що кара господня на них та на їхнє господарство, послана саме через не богоугодну діяльність відьми чи відьмака, що спокійно з ними міг проживати впродовж довгого часу. Та слід наголосити, що такі випадки траплялись дуже рідко і звичайно без втручання судових представників.

Як справжній борець за відродження національної ідеї, Володимир Боніфатійович не втомлювався досліджувати різні аспекти української історії. Отже, торкаючись цієї тематики Володимир Антонович був чи не першовідкривачем у цій дослідницькій нерозораній ціліні. Дуже доречно і яскраво виглядала праця Володимира Боніфатійовича на фоні тисячі фактів про масові судові процеси проти відьомства у XVI-XVIII століттях, які прокотились по всій Європі, поглинувши тисячі життів. На противагу цьому автор протиставляє українську демонологію, яка не перейшла в юридичну сферу.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В. Б. Колдовство: Документы, процессы, исследования / В. Б. Антонович. – СПб: Типография Киршбаума, 1877. – 139 с.
2. Архів ЮЗР, Ч. 5, Т. 1 (К., 1869), с. 302.
3. Грич І. Володимир Антонович – будівничий філософських засад нової України / І. Грич // Історія в школах України. – 2004. – №1. – С. 47-49.
4. Діса К. Історія з відьмами: Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII ст. / К. Діса. – К.: Критика, 2008. – 301 с.
5. Єфименко П. Суд над відьмами / П.Єфименко // Киевская Старина. – 1883. – №11. – С. 380-387.
6. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
7. Кістяковський А.Ф. К истории верования о продаже душ черту / А.Ф.Кістяковский // Киевская Старина. – 1882. – № 7. – С. 180-186.
8. Милорадович В.П. Украинская відьма / В.П.Милорадович // Киевская Старина. – 1901. – №2. – С. 80–107.
9. Соляцкий А. Колдовство в Юго-Западной Руси в XVIII веке / А Соляцкий // Киевская Старина. – 1886. – №6. – С. 193-236.

Павло Нечитайло

к.і.н., археолог

м. Кам'янець-Подільський

НОТАТКИ ДО СПЕЛЕО-АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В.Б. АНТОНОВИЧА

Стаття присвячена сучасній оцінці спелео-археологічної спадщини В.Б. Антоновича. Розвідка вченого по печерах лівобережжя Дністра розглядається крізь призму сучасних досліджень цих пам'яток. Окремі матеріали публікуються вперше.

Ключові слова: печери, печерні монастирі, петрогліфи, мегаліти, крем'яні знаряддя, енеоліт, середньовіччя, християнство.

У 1883 р., за дорученням Розпорядчого комітету VI Археологічного З'їзду професором Київського університету Володимиром Антоновичем уперше було проведено археологічне обстеження печер у частині лівобережного Подністров'я [1].

Дослідником були детально описані печери біля Нігина та Залуччя, Студениці, Нагорян, Лядови, Бакоти та Буші. Також вчений згадує печери у Жванці, Кривчику, Хороброві, Карачківцях (Рис. 1). Зібравши свідчення про понад 30 печер у цьому регіоні, йому вдалось оглянути лише 15 із них. Перепонами для дослідження решти стали: недоступність печер через розташування входів на прямовисних скелях та закриття входів місцевими жителями з господарських та інших міркувань.

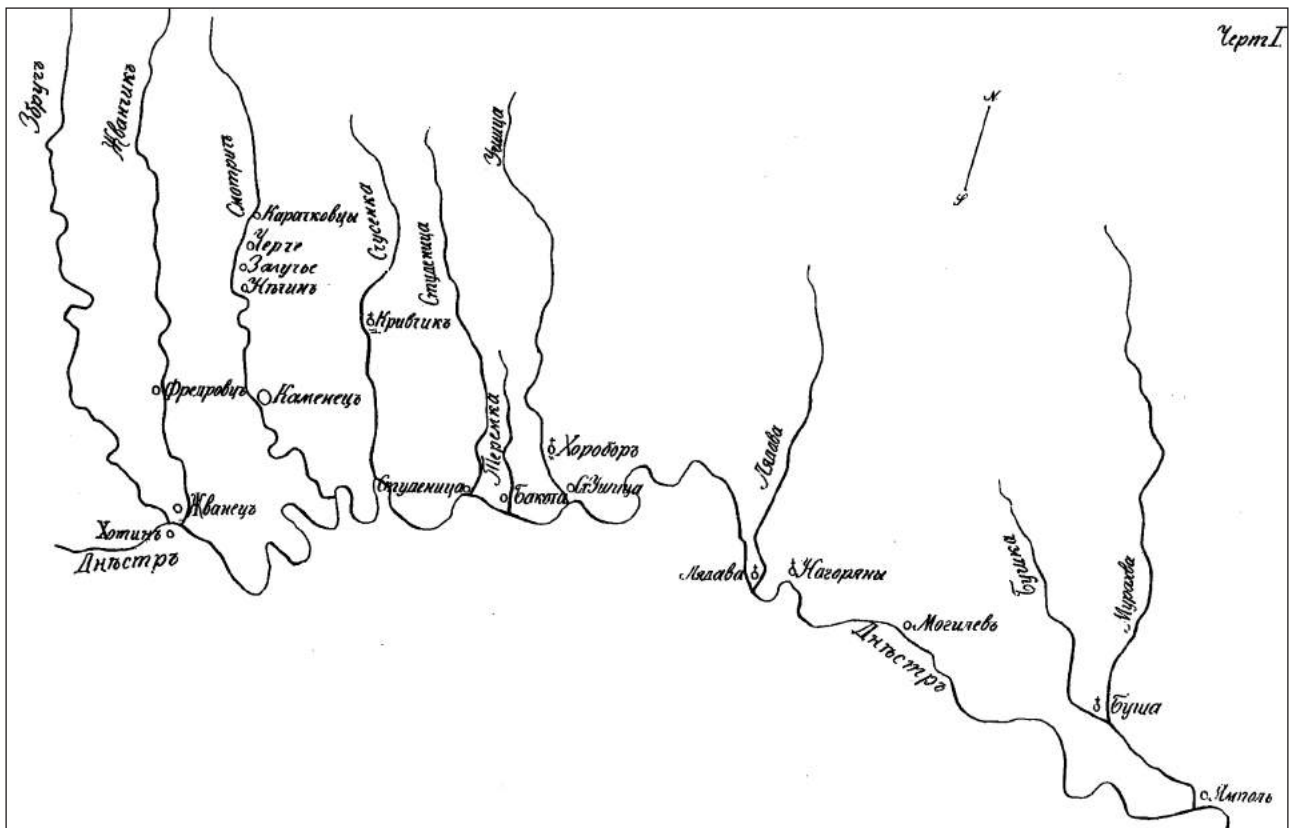

Рис. 1. Карта-схема печер, обстежених В.Б. Антоновичем

Обстежені печери В.Б. Антонович поділив на дві групи: 1) Печери природні зі слідами більш-менш помітної обробки рукою людини та зі слідами її перебування у самій печері чи в її околицях у первісний час; 2) Печери, висічені в скелях у ближчий історичний час із різними культурними цілями. Цей поділ можна вважати першою спробою наукової класифікації печер Подністров'я як з погляду історичного, так, до деякої міри, й зі спелеогенетичного.

Робота проведена професором не втратила своєї актуальності до сьогодні і слугувала відправною точкою для подальшого вивчення цих пам'яток. Фактично В.Б. Антоновича можна вважати фундатором печерної археології Середнього Дністра, оскільки до нього у регіоні не проводилось системних спелео-археологічних досліджень. Він першим провів фото фіксацію, зняв плани та обміри, провів аналіз писемних джерел найбільш яскравих печерних об'єктів на Лівобережному Подністров'ї, сформувавши методичні засади, якими й досі послуговуються його наступники.

Три печери між Нігином та Залуччям виявились природними. Вчений обстежив три порожнини, найбільша з яких мала 42 метри. Вона мала вигляд розгалуженого лабіринту, підлога якого була замита наносами глини, чорнозему та каменю. В цій найбільшій печері В.Б. Антонович знайшов значну кількість людських кісток та польську срібну монету 1620 року. Місцеві жителі, відвідуючи печеру, виносили людські кістки на поверхню і перепоховували. Це було пов'язано з місцевим переказом, за яким у цій печері загинули місцеві жителі, що переховувались від татарських нападів. Професору вдалось знайти документальне підтвердження такого використання підземної порожнини. У актових книгах Кам'янця-Подільського зберігся документ, датований 1543 роком, що зобов'язував мешканців сіл Черче та Залуччя доглядати печери і використовувати як криївки під час ворожих нападів, в якості спільної власності. «Если бы человек или жонка не допускали входа в пещеру человеку, жонке или ребенку из епископского Черчинскаго имени и если бы это было доказано присяжным показанием одного или двух лиц, то владелец Залучья должен будет наказати виновного под. опасением штафа в 3 гривны. То же относится обратно по отношению к Залучанам [1, с. 92]. Таким чином, місцевий переказ цілком міг відповідати історичним реаліям. Втім, не весь антропологічний матеріал, на думку В.Б. Антоновича, відносився до пізньосередньовічного часу. Деякі кістки мали виразні ознаки первісної людини. Приналежність окремих берцевих, гомілкових та плечевих кісток до попередників homo sapiens підтвердив також антрополог Анучін Д.М., який особисто оглянув зібраний професором антропологічний матеріал під час Археологічного з'їзду. На жаль, усі черепи, були винесені місцевими жителями і поховані у братській могилі за 3-4 роки до приїзду В.Б. Антоновича. Беручи до уваги цей факт, було б доцільним обстежити місце поховання кісткових решток, яке, за свідченням Ю.Й. Сіцинського було

позначене кам'яним хрестом [20, с. 202]. Ймовірність виявлення унікального антропологічного матеріалу, зважаючи на свідчення В.Б. Антоновича є досить високою. В районі сіл Черче та Залуччя, за легендою, існував давній монастир, втім невідомо чи був він пов'язаний з печерами [9, с. 32]. У привхідній частині печери з антропологічним матеріалом наприкінці XIX століття було влаштовано каплицю, яка проіснувала недовгий час [20, с. 202; 21]. Шурфування цієї печери було проведене М.М. Стріхарем. У шурфі було виявлено фрагменти кераміки XII-XIII ст. [22]. Таким чином печери біля сіл Черче, Залуччя та Нігин є цікавим спелео-археологічним об'єктом, де були виявлені матеріали давньоруського, пізньосередньовічного часу та кісткові рештки, що можуть мати виключне значення для розуміння процесів антропогенезу на теренах Східної Європи.

Значну колекцію крем'яних знарядь вченим було зібрано на схилах біля печер у селі Кривчик на річці Счусенці. На жаль, входи в ці печери були закриті місцевими жителями. В.Б. Антоновичу траплялись наконечники стріл, сокири, скребки, пластини, ножів. Ймовірно залишки крем'яної індустрії були пов'язані з штольневим видобутком кременю, ясні сліди якого були виявлені професором біля с. Студениця (Кам'янець-Подільського району, нині затоплена). Тут, на горі Біла обстежувались 5 печер. На схилах, та, безпосередньо в самих печерах, траплявся крем'яний інвентар, вдалось зібрати більше 20 екземплярів знарядь [1, с. 94-96]. Додаткові обстеження печер були проведені С.М. Бібіковим, який переконливо довів їх використання у якості енеолітичних кременевих штолень [7]. Такий тип штучних підземель є надзвичайно рідкісним для території України, зважаючи на специфіку їх виникнення та поважний вік. На щастя, штольні збереглись до сьогодні і доступні для подальших досліджень та огляду. Нижче по схилу, на горі Білій міститься маловідома пам'ятка: рештки печерної церкви та житлового приміщення пізньосередньовічного часу із великою кількістю наскельних зображень. Її детальне обстеження проводилось нами у 2013 році [17].

Наступним об'єктом зацікавлень археолога були печери біля с. Нагоряни (Могилів-Подільський район Вінницької області). До досліджень вченого долучилась його дружина К.М. Мельник [11]. Тоді були оглянуті печери нижнього ярусу, та частково другого. В.Б. Антонович згадує 7 печер, у найбільшій з яких та на схилі під печерами була зібрана колекція крем'яних виробів. Крім того, дослідники описали мегалітичні конструкції, що складались з 15-ти великих каменів, вкритих рисунками та знаками. К.М. Мельник порівняла знайдені мегаліти та рисунки на них з відомими на той час мегалітичними пам'ятками Франції та Великобританії й зробила припущення, що вони синхронні крем'яним знаряддям, знайденим В.Б. Антоновичем, й відносяться до кам'яної доби [11, с. 133]. Подібні мегалітичні конструкції з петрогліфами були знайдені нею біля печерних монастирів у Бакоті та Лядаві.

У 1966 р. О.О. Формозов проводив перевірку відомостей про настінні зображення в Буші, Бакоті, Нагорянах, Лядовій, наведених В.Б. Антоновичем і К.М. Мельник й заперечив ймовірність існування на пам'ятках давніх зображень [24, с. 141-143]. У виданій 1969 р. праці «Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР» дослідник наводив наступні аргументи: а) в Бакоті, Лядові і Нагорянах зображення виконані на м'якій і нетривкій породі, отож давні зображення не могли тут зберегтись; б) мегалітичні споруди біля Нагорян є природними брилами, що відколотись від скельного каньйону; в) грубі кременеві знаряддя з печери у Нагорянах, які згадував В. Антонович, є природнім кременем; г) гравіювання в печерах біля Нагорян (хрести, мілкі просвердлини, прямокутники, заштриховані в клітину) відносяться до періоду існування в печерах християнських монастирів [24, с. 142-143].

Однак, на нашу думку, аргументи на користь пізнього датування петрогліфів, наведені О.О. Формозовим, недостатні. Зображення хреста не завжди носить християнське семантичне навантаження. Велика кількість хрестоподібних зображень на скелях й у печерах біля Нагорян найрізноманітніших модифікацій потребує ґрунтового й копіткого аналізу. Хоча більшість з них, дійсно стосується часу існування у пам'ятці християнського монастиря і має аналогії в інших печерних культових пам'ятках регіону. Нетривкість породи, на якій зображені малюнки, не є вагомим аргументом, так як О.О. Формозов не заперечує ймовірність існування петрогліфів епохи бронзи на вапнякових скелях Кобистану. Спроба дослідника віднести віднайдені В.Б. Антоновичем крем'яні відбивні знаряддя до природних шматків кременю безпідставна, оскільки їх опис міститься в каталозі виставки XI археологічного з'їзду за № 559562, це «отбивной массивный осколок кремня, с одного конца оттесанный мелкими отбойными в виде скребка и три толстых остроконечных осколка с отбивными луковичками» [21, с. 72].

Спроба датувати зображення, введені в науковий обіг К.М. Мельник та В.Б. Антоновичем була зроблена М.С. Бандрівським. Автор на основі аналогій зі знаками з Румунії та Карпат датував знахідки з Бакоти, Лядаві та Нагорян VIII-XI ст. [6].

З 1999 року вивченням печер та петрогліфів біля с. Нагоряни займається автор [12; 13; 14]. Мегалітичні конструкції, згадувані В.Б. Антоновичем на сьогодні не збереглись. Однак, кількість печер, відкритих в основному скельному комплексі, значно перевищує вказану у праці 1886 року (7 шт.). На даний момент об-

стежено більше 20-ти приміщень природного, штучного та змішаного походження. У печерах та на стінах каньйону зафіксовано більше кількох сотень графіті та петрогліфів, що відносяться до різних історичних періодів використання скель. Більшість з них – пізньосередньовічного часу й відносяться до існування в печерах християнського монастиря [15]. За стилістикою виконання вони збігаються з тими рисунками, які подані у праці К.М. Мельник [11]. Антропоморфні зображення, геометричні фігури, лункоподібні просвердлини, хрестоподібні фігури трапляються як на природних так і на підрубаних поверхнях скелі. Не зважаючи на архаїчний вигляд більшості петрогліфів, обставини їх виявлення, численні аналогії з інших християнських печерних пам'яток (Дністер, Крим, Болгарія) [15] дозволяють атрибутувати основну масу зображень як таку, що була залишена мешканцями та відвідувачами монастиря. Верхня хронологічна межа існування чернечої обителі – середина XVII століття. Втім, окремі петрогліфи дійсно можуть відноситись до більш ранніх періодів використання печерної пам'ятки. У 2002 році, біля печери №8 другого ярусу нами було виявлене антропоморфне зображення, що за низкою ознак може бути приналежне до носіїв трипільської культури (Рис. 2). На це вказує стилістика петрогліфу: бітрикутність, трипальність та «німб», виконаний просвердлинами. Поєднання таких стилістичних елементів трапляється виключно в матеріальній культурі «трипільських» племен [12;14]. З приводу знахідки даного петрогліфа автором була зроблена доповідь на засіданні відділу енеоліту-бронзи в ІА НАНУ, де більшість присутніх підтвердила ймовірність енеолітичного датування зображення. Крім того, фрагмент кераміки трипільської культури був знайдений автором при шурфуванні плато над печерами [13].

Таким чином, хоча більшість знайдених зображень у Нагорянському скельно-печерному комплексі має середньовічне походження, не виключена ймовірність більш датування як окремих з них так і віднайдення нових зразків первісного наскельного мистецтва.

Також В.Б. Антоновичем була висловлена гіпотеза використання за кам'яної доби окремих печер Лядавського монастиря, що поки-що не знайшла ні підтвердження, ні заперечення [1, с. 88].

Бурхливу дискусію щодо культурно-історичної атрибуції та датування породило відкриття професором Бушанського скельного рельєфу [4; 8; 10; 23; 25]. Вчений обстоював дохристиянське походження плоскорізьби та висловив припущення зв'язку рельєфу з ранньослов'янськими релігійними уявленнями. Його позицію розвивали В.М. Даниленко, І.С. Винокур та інші дослідники. Втім, прихильників дохристиянського походження рельєфу все меншає. Більшість вчених вбачає у композиції сцену, у якій зображено Св. Онуфрія [8; 10; 25]. Примітивні кам'яні фігури цього святого у печерних пам'ятках Подністров'я трапляються досить часто [19]. Реалістична скульптура Св. Онуфрія з оленем XVIII ст. з печерного монастиря у с. Маліївці (Дунаєвецького району) була нещодавно опублікована автором [16].

Масштабні археологічні дослідження В.Б. Антонович проводив у Бакотському скельному монастирі [2]. У 1883 році ним була обстежена равликоподібна печера на вершині гори. Згодом, у 1891-1892 році був відкритий основний комплекс монастиря та площадка перед ним. Там було знайдено надзвичайно багатий матеріал, що складався з колекції зброї, культових речей, фресок та графіті. Зважаючи на досить широке висвітлення

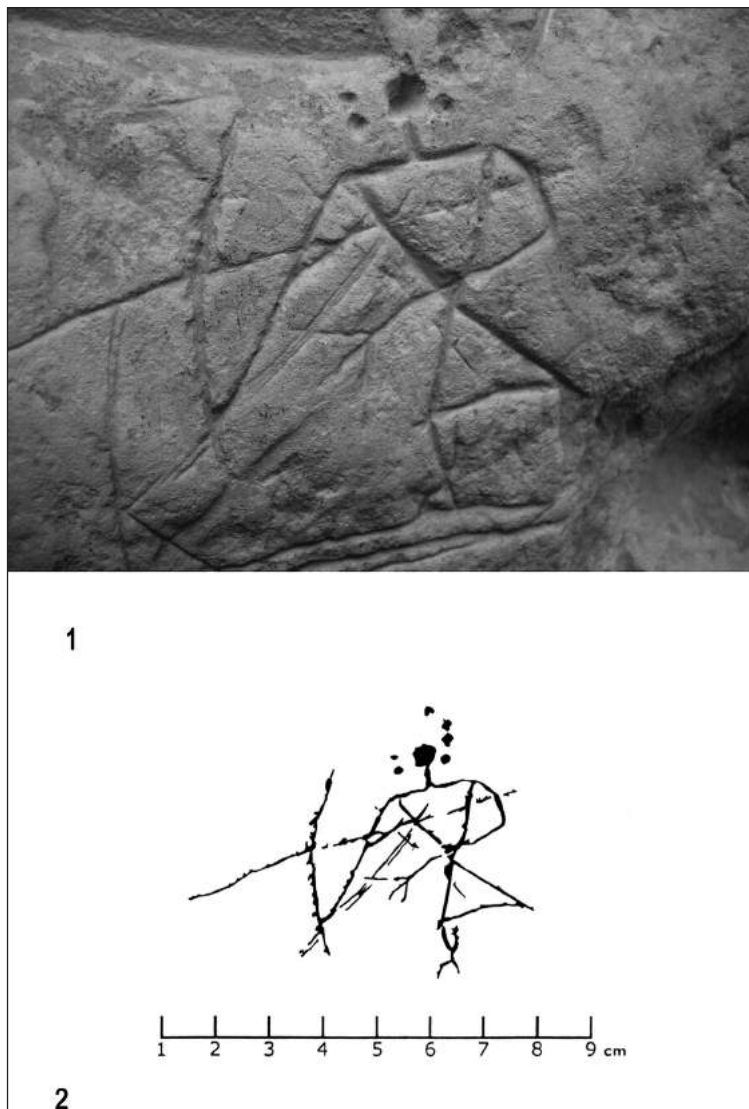

Рис. 2. Антропоморфне зображення доби енеоліту з Нагорянського печерного комплексу

розкопок Бакотського монастиря у науковій та популярній літературі [3; 5; 18; 20; 21] ми звернемо увагу лише на одну обставину, якої не торкнулись попередники. Як відомо, датування монастиря базується на прочитанні написів академіком М.М. Тихомировим, який у 1962 році, на запрошення І.С. Винокура, відвідав пам'ятку й прочитав його з натури [3, с. 201]. Вчений датував напис «Благослови Христос Григория игумена давшего силу святому Михаилу» кінцем XI – початком XII ст., а «Григорий воздвиг место се» кінцем XII – поч. XIII ст. [3, с. 201]. На момент відкриття печер, по боках та внизу напису були помітні знаки або літери, а ліворуч зображення бородатого обличчя та рівноконечний хрест. Під час огляду пам'ятки М.М. Тихомировим ці деталі вже не збереглися, однак В.Б. Антонович подає власну прорисовку (Рис. 3.1) у праці «Бакотській скальный монастырь» [2, с. 113].

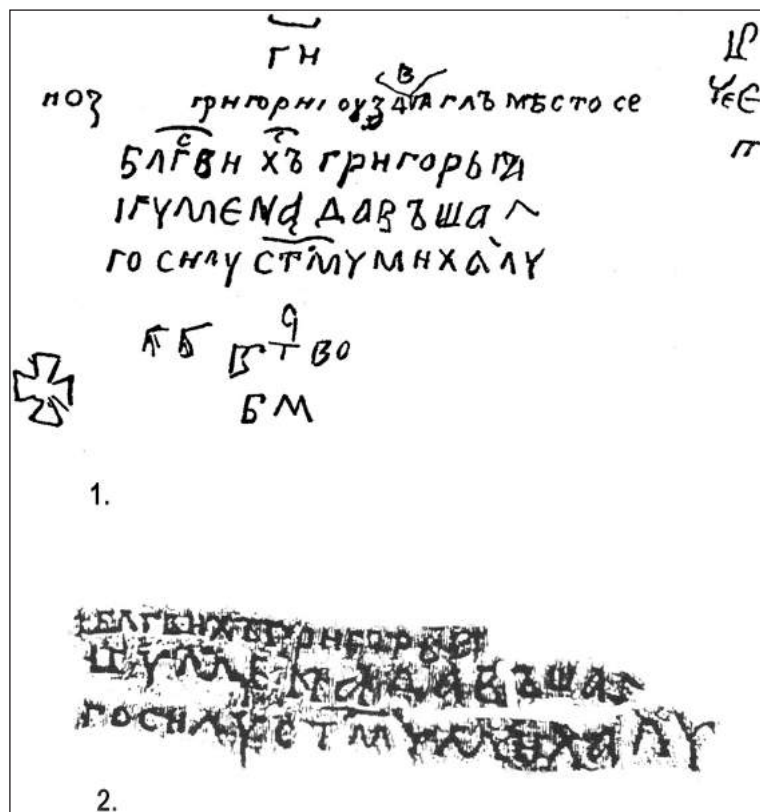

Рис. 3. Напис з Бакотського монастиря:
1 – за В.Б. Антоновичем; 2 – за І.С. Винокуром, П.С. Горішнім

разно «установні» (Рис. 3.2). Натомість, ілюстрація зі статті В.Б. Антоновича більше нагадує польовий кресленик. На жаль, зараз ділянка скелі закрита табличкою, де поміщена копія рисунку з книги І.С. Винокура. Зважаючи на цікаві особливості та невідповідності двох прорисів є потреба у додатковому обстеженні даного графіті.

Спелео-археологічна діяльність В.Б. Антоновича була першою серйозною спробою вивчення подільських печер в історико-культурній площині. Ним були намічені основні напрямки досліджень, випрацьовані методи, джерельна база, спроби інтерпретацій пам'яток. Більшість об'єктів, які були обрані професором для обстежень, є дійсно унікальними з потужним інформаційним потенціалом. Окремі висновки В.Б. Антоновича щодо призначення, використання та датування печер та скельно-печерних комплексів були підтверджені вченими-наступниками. Інші призводили до довготривалих дискусій у найширших наукових колах. Знаменитого київського професора можна по праву вважати «батьком» наддністрянської спелео-археології. Внесок вченого у розробку цілої низки питань, пов'язаних з вивченням скельно-печерної архітектури та природних історичних підземель є неоціненним. Дослідження В.Б. Антоновича розпочали цілу епоху у вивченні окремих пам'яток краю – деякі гіпотези, висловлені дослідником, й досі перебувають на озброєнні науковців, а матеріали з Бакотського монастиря, Буші, Нагорян, Студениці не мають рівних за значущістю з відомих пам'яток материкової України.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI-го АС. – Т. 1. – Одесса, 1886. – С. 86-102.

Знаки, зображені навколо центрального напису читаються там доволі чітко. Графеми «ГН» під титлом над написом можуть читатися як «Господи», ліворуч «НОЗ», внизу подвоєння літер «ББ» та «ВТВО» з надрядковим «а» й нижче дві літери «БМ». Найбільш цікавими є графеми зображені праворуч основного напису. Вони розміщені у стовпчик у три рядки. У нижньому рядку «П»-подібна літера, у другому У-подібний знак та подвоєння літер «Є» й вінчає напис двузубець з відігнутих правим зубцем. Даний знак має широкі аналогії у тамгоподібних зображеннях та генетично споріднених з ними князівських символах. Цікаво, що подібний двузубець з двома відігнутими зубцями було знайдено нами у церкві печерного монастиря біля с. Студениця [17]. Зазначимо, що опублікована прорисовка у книзі І.С. Винокура та П.А. Горішнього відрізняється від поданої В.Б. Антоновичем. На ній читається лише: «Благослови Христос Григория игумена давшего силу святому Михаилу». На рисунку напис виглядає скоріше художньою варіацією на тему оригіналу, літери чіткі, гарні й ви-

2. Антонович В.Б. Бакотській скальний монастирь (Обьясненіє къ рисункамъ) // Киевская старина. – Книга 10. – К., 1891. – С. 108-116.
3. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділезнавства, 1994. – 362 с.
4. Винокур І. С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 123-135.
5. Винокур І. Скелі й печери в історії Бакоти // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тез повідомл. та доп. наук. конф., Львів, 2-3 лютого 1995 р. – Львів, 1995. – С. 16-19.
6. Бандрівський М. Про петрогліфи Середнього Подністров'я // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології). Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 60-61.
7. Бибииков С. Н. Древние кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска // Тези доп. Подільської історико-краєзнавчої конф. – Хмельницький, 1965. – С. 62-64.
8. Березяк В. В. Бушанський скельний рельєф // Археологія. – 1994. – №3. – С. 113-121.
9. Дем'янчук Г. Високі береги Смотрича. Путівник по туристському маршруту. – Львів: Каменяр, 1978. – 72 с.
10. Забашта Р. Скельний комплекс у с. Буші Вінницької області (до проблеми історичної інтерпретації археологічних матеріалів) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України: Зб. тезповідомл. та доп. наук. конф., Львів, 2-3 лютого 1995 р. – Львів, 1995. – С. 41-44.
11. Мельник Е. Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI-го АС. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 103-134.
12. Нечитайло П., Забашта Р. О., Ридуш Б. Т. Спелеоархеологічні розвідки на лівобережжі Дністра у 2002-2003 рр. // Археологічні відкриття в Україні 2000-2003 рр.: Зб. наук. праць / За ред. М. О. Гаврилюк. – Вип. 6. – К.: ІА НАНУ; Шлях, 2004. – С. 237-242.
13. Нечитайло П.О., Ридуш Б.Т. Звіт про спелеоархеологічні роботи на пам'ятках Нагоряни та Оксанівка. – К., 2004. – 22 с. Архів ІА НАНУ.
14. Нечитайло П.О. Нові знахідки петрогліфів у Середньому Подністров'ї // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Прут, 2003б. – Вип. 2. – С. 235-240.
15. Нечитайло П.О. Хрестоподібні зображення з лунками-просвердлинами у печерах Подністров'я // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 35-44.
16. Нечитайло П.А. К вопросу датировки пещерного монастыря в селе Малиевцы // Спелеология и спелестология. Сборник материалов III Международной научной заочной конференции. – Набережные Челны: НИСПТР, 2012. – С. 132-136.
17. Нечитайло П.А., Ридуш Б.Т. Следы христианского пещерного комплекса около села Студеница на Среднем Днестре // Спелеология и спелестология. Сборник материалов IV Международной научной заочной конференции. – Набережные Челны: НИСПТР, 2013. – 382 с.
18. Ридуш Б. Бакотсько-Комарівський білатеральний скельно-печерний комплекс // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2008.– Вип. 3. – С. 223-240.
19. Свинко Й., Волік О. Культіві споруди у травертинових скелях Середнього Придністров'я та їх історичне значення // Наукові записки ТДПУ. Серія: Історія. – 2003. – №2. – С. 162-167.
20. Сецинский Е. Материалы для истории православных монастырей Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – 1891. – Вып. 5. – 450 с.
21. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197-354.
22. Стрихарь М.Н. Отчет об археологической разведке пещерных памятников Каменец-Подольского района Хмельницкой области в 1997 г. // НА ІА НАНУ. – 1997/121.
23. Формозов А.А. О наскальном барельефе близ с. Буша в Поднестровье // СА. – 1968. – № 2. – С. 103-110.
24. Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству: Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР // Материалы и исследования по археологии СССР. – №156. – М.: Наука, 1969. – 256 с.
25. Формозов А. А. Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 136-138.